

מעבדות לחירות

הרב יעקב אריאל, רב העיר

האם יש עבדות בימינו?

יציאת מצרים הביאה לעולם כולו בשורה חדשה, את רעיון החרות. פעמון חרות זה היה הראשון בעולם שהשמייע את קולו ברמה והדיו מהדהדים עד היום ברחבי תבל. הוא עורר תקוות גדולות, נתן השראה ליצירות אומנות רבות והניע מהפכות חברתיות בדורות שונים.

ההכרזה על חרות שוויון ואחווה במהפכה הצרפתית הושפעה רבות מחירותנו. העבדים הכושים בארה"ב שרו את השיר הידוע LET MY PEOPLE GO כשהם מזכירים בפיהם את משה ופרעה אך בליבם התכוונו למשעבדיהם הלבנים.

העולם השתנה, העבדות חוסלה וכתוצאה מכך התקבל ברוב מדינות העולם חוק האוסר את העבדות (אם כי לצערנו עדין נותרה עבדות מסוימת בתחומים רבים). גם הפוסט־מודרניזם בימינו ניזון במידה מסוימת מרעיון החרות שלנו אם כי בסילופים לא מעטים.

התורה אינה מכירה בעבדות בתוך עם ישראל. עבד עברי נמכר רק לשש שנים, וגם אם נרצע יוצא ביובל. ובימינו שהיובל אינו נוהג אין אפשרות כלל לשעבד עבד עברי. פועל ישראלי יכול לחזור בו אפילו באמצע היום (אם אינו גורם נזק למעבידו) שנאמר "עבדי הם" ולא עבדים לעבדים. ומלכתחילה אסור לו להשתעבד ליותר משלוש שנים. ובכל בוקר אנו מברכים "שלא עשני עבד".

בשולחן ערוך נותרו רק הלכות עבדים נוכרים המכונים "עבדים כנעניים" על שם הקללה בה קולל חם אבי כנען "ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו"¹.

האם לאור ההסכמה הרחבה בחברה האנושית, השוללת את העבדות, יש עדיין תוקף להלכות עבדים בשו"ע? האם מי שקנה עבד נוכרי בימינו, הקניין תופס? או מאחר ולפי חוקי רוב המדינות בעולם העבדות אינה חוקית הקניין לא תופס גם עפ"י

ההלכה? (נפק"מ לחיוב מילה וטבילה, שבת, חיוב העבד במצוות, והאם צריך גט שחרור או שמעיקרא הקניין לא חל כלל).

בשאלה זו נדון במאמרנו זה.

דינא דמלכותא דינא

המג"א סוף סי' ד"ש כתב:

בזמננו שהמלך גזר שלא יקנה יהודי עבד א"כ העבדים יכולין לעשות מלאכה (לעצמם בשבת) דהוי כשכיר, רשד"ם יו"ד קצ"ה וכ"כ ריב"ל. אבל יש חולקין.

לא ברור במה נחלקו הפוסקים. לדעת הסוברים ש'דינא דמלכותא דינא' לא חל במקרה זה ייתכן שלא נחלקו אלא בגזרת המלכות ההיא שהפלתה בין יהודי לנוכרי ומכיון שזהו כמוכס שאין לו קצבה לכן דינא דמלכותא לאו דינא במקרה זה.

הרשד"ם והריב"ל סוברים כנראה כדעת המהרי"ק שהביא הרמ"א² שגם חוק המפלה בין יהודי לגוי יש לו תוקף של דינא דמלכותא. לדעתם, החוק המעדיף מאמיני דת אחת על דתות אחרות, מכיון שהוא כולל את כל בני אותה דת בצורה שוויונית, זהו חוק שיש לו קצבה, מבחינתם. זכותו של המלך לתת מעמד מועדף לבני דתו. גם אנחנו לא התנגדנו להגדרה זו לפיה איננו אזרחים שווי זכויות וחובות (כגון שירות צבאי) בארץ לא לנו. ולמרות שדין המלך לא ראה פסול עקרוני בעבדות, אלא פסל אותה רק על חלק מהאוכלוסייה – על ישראל – ולא מסיבות אתיות, בכ"ז סוברים אותם פוסקים שדינא דמלכותא דינא ויהודי שקנה עבד קניינו בטל. אך בימינו שרוב רובן של המדינות בעולם שוללות את העבדות מכל וכל וחלקן חוקים כלליים ושוויוניים לכל רובדי האוכלוסייה, שהעבדות אינה חוקית, גם החולקים על הרשד"ם והריב"ל מודים שבימינו העבדות בטלה מן העולם. וגם אנו חייבים לחוקק חוק דומה ולפסול את העבדות לגמרי.

למרות שהתורה מכירה בעבדות אין להתייחס לחוק זה כדבר המנוגד לרצון התורה. אדרבה, יש לראות בביטול העבדות מגמה רצויה בעיני התורה. וכבר יסד החת"ס³

2. בחו"מ סי' שסט

3. בחו"מ סי' מד

שכל תקנה שגם אנו היינו מתקנים אותה חל עליה דינא דמלכותא. כל המעיין היטב בדיני העבדות של תורתנו הקדושה יראה את מגמתה, לצמצם, ואולי אף למנוע לחלוטין, את שעבודו של אדם לאדם. התורה אומנם מכירה דה־פאקטו במציאות הכלכלית־חברתית של מעמד העבדות באנושות, אך לא רואה בו ערך שראוי לשמרו, אלא אדרבה, ראוי לבטלו, כפי שיוסבר להלן. העבדות היא קללה כמו שנאמר לחם "עבד עבדים יהיה לאחיו".

ומהם נלמד בק"ו לימינו, שרוב רובן של המדינות בעולם פוסלות את העבדות מכל וכל.

שלילת העבדות

באשר לעבדות בתוך עם ישראל, הדברים מפורשים בתורה "כִּי־עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר־הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לֹא יִמְכְּרוּ מִמִּכְרֹת עֶבֶד"⁴. וכבר אמרו חז"ל כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו.

יתרה מזאת להלכה אסור לאדם מישראל להשתעבד לאדם אחר כגון להיות לעבד יותר משש שנים.

אך גם באשר לעבד כנעני מגמת התורה ניכרת בכמה דברים. התורה הגבילה את אדנותו של רבו, והעבד אינו רכושו המוחלט של רבו, הוא יוצא בשן ועין כקנס לרבו על שהיכהו מכה אכזרית מדי. וכמו"כ אדון שהכה את עבדו מכת מוות ומת תחת השבט תוך יום או יומיים חייב מיתה. הוא הרג אדם ולא רק כלי עבודה. לשיטת הרמב"ם, אם הכהו בחרב חייב מיתה גם אחרי יום או יומיים כדינו של בן חורין.

יש אומרים שמה שקנה עבד קנה רבו אינו שלילה מוחלטת של ידו העצמית של העבד, לפי התורה גם לעבד יש יד משלו, אלא שהיא משועבדת לרבו⁵. כלומר העבד לתפיסתנו הוא אדם ולא חמור. ההקש לחמור "שבו לכם פה עם החמור" הוא רק בגלל שיעבודו לרבו אך לא מצד אישיותו⁶. ומש"כ הרמב"ם בפהמ"ש⁷ שעבד כהן

4. ויקרא כה, מב

5. ח"י הרשב"א קידשין כג ב ד"ה הא דאמרינן בשם הראב"ד. והתוס' גטין יז א סוד"ה מפני מה כתבו שעבד מוחזק בעצמו וכן כ' קצוה"ח סי' פח ס"ק ט בשם אהיו.

6. דוגמא לזה בברכות כה, ב ושבט קנ, א שערות גוי אסורה אע"פ שנא "בשר חמורים בשרם" בכ"ז ערוותם היא ערות אדם ולא חמור.

7. לגטין פ"ק

אוכל בתרומה כדין חמורו של כהן זהו רק לד' ר"מ ולא לד' רבנן. וגם זה רק מצד דיין השעבוד, וכמו שאשת כהן אוכלת מדין "קניין כספו"⁸ אך בעצם אינה רכוש בעלה⁹. כך גם עבד, הוא אומנם קנוי לבעליו ואוכל בתרומה מדין קניין כספו אולם הקניין חל רק על שעבודו של ולא על אישיותו. וזו לשון הרמב"ם בסוף הל' עבדים:

מוותר לעבוד בעבד כנעני בפרך, ואף על פי שהדין כך מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה... הרי הוא אומר כעיני עבדים אל יד אדוניהם כעיני שפחה אל יד גבירתה, וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים. לעבדות מסרן הכתוב לא לבושה, ולא ירבה עליו צעקה וכעס אלא ידבר עמו בנחת... ואין האכזריות והעזות מצויה אלא בעכו"ם עובדי ע"ז אבל זרעו של אברהם אבינו והם ישראל שהשפיע להם הקדוש ברוך הוא טובת התורה וצוה אותם בחקים ומשפטים צדיקים רחמנים הם על הכל, וכן במדותיו של הקדוש ברוך הוא שצונו להדמות בהם הוא אומר ורחמיו על כל מעשיו וכל המרחם מרחמין עליו שנאמר ונתן לך רחמים ורחמך והרבך.

בבראשית¹⁰ אמרו המצרים ליוסף: קנה אתנו ואת אדמתנו בלחם ונהיה אנחנו ואדמתנו עבדים לפרעה אך יוסף קנה רק את אדמתם: ויקן יוסף את כל אדמת מצרים לפרעה¹¹. אך לא קנאם לעבדים. פירש הרמב"ן שם:

והטעם כי הם אמרו לו שיקנה אותם לעבדים עושי מלאכת המלך כרצונו, והוא לא רצה רק לקנות את האדמה, והתנה עמהם שיעבדו אותה לעולם ויהיו בה אריסי בתי אבות לפרעה, ואחרי כן אמר להם הן קניתי אתכם היום ואת אדמתכם לפרעה, לא לעבדים כאשר אמרתם לי.

וכן המשך חכמה:

יוסף שנא מאוד את קנין העבדות להיות שליט אדם באדם לרע לו.

8. ר' אריכות דברים בשו"ת אב"מ סי' יז

9. עיין מש"כ בשיעורנו לקידושין סי' א ב"י ושב אוהלים".

10. מזו יט

11. (שם כ)

ומאחר ואומות העולם (אין ספק שבהשפעת תורתנו הק') ביטלו את העבדות והוציאו אותה אל מחוץ לחוק לא ייתכן שאנו לא נתנהג כן. יש דוגמאות רבות לכך בפוסקים שחוקי צדק ומוסר שנחקקו ע"י הגויים (בעצם בהשפעתנו) מחייבים גם אותנו. לא ייתכן שאנו נפגר אחרי הגויים בתחומים אלו. כגון החזרת אבדה או גזלה לאחר יאוש¹², תחרות מסחרית פרועה¹³, זכויות יוצרים¹⁴, ייצוג של עו"ד בתיק בו הוא חייב להעיד¹⁵, פיצויים לעובד¹⁶ ועוד רבות כהנה וכהנה.

לעולם בהם תעבודו

אומנם יש להקשות על דברינו מההלכה שכל המשחרר עבדו עובר בעשה שנא' "לעולם בהם תעבודו". משמע לכאורה שהתורה רואה בעבדות מצות עשה!

ולא היא. אין מצוה לקנות לכתחילה עבדים ע"מ לשעבדם. רק אם אדם קנה עבד אסור לו לשחררו. לדעת הר"ן בגטין¹⁷ איסור זה הוא ענף של לא תחנם. אסור לתת לגוי מתנת חנים. אך כאשר יש לאדון תועלת בשחרור או צורך מצוה, אפילו מצוה דרבנן, או אפי' רק אם העבד עשה לו טובה¹⁸ מותר לשחררו. משמע שאיסור זה אינו מוחלט. ונלענ"ד בגדר מצוה זו עפ"י מש"כ הרמב"ם¹⁹:

אם השלימו וקבלו שבע מצות שנצטוו בני נח עליהן אין הורגין מהן נשמה והרי הן למס, שנאמר יהיו לך למס ועבדוך... והעבדות שיקבלו הוא שיהיו נבזים ושפלים למטה ולא ירימו ראש בישראל אלא יהיו כבושים תחת ידם, ולא יתמנו על ישראל לשום דבר שבעולם,

אין לומר שכוונתו להתעללות ושתלטנות לשמה, שהרי שם בפרק יב הלכה ד כתב:

12. תרוה"ד סי' ש"ט ושו"ע חו"מ רנט, ה, ור' קצות שם ס"ק ג ושו"ע חו"מ סי' שנו ס"ז וש"ך שם ס"ק י שחילק בין מנהג גרוע למנהג טוב.

13. שו"ת חת"ס חו"מ סי' מד.

14. שו"ת שואל ומשיב מהדו"ק חלק א סימן מ

15. פסקי דין רבניים מאגר מקוון פס"ד סו

16. פסקי דין רבניים חלק א עמ' 330

17. על הרי"ף דף כ מדפי הרי"ף על הסוגיה בגיטין לח א

18. גטין מ א

19. הלכות מלכים פרק ו הלכה א

לא נתאוו החכמים והנביאים ימות המשיח, לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בעכו"ם...אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כדי שיזכו לחיי העולם הבא.

בעל כרחך כוונתו לומר, שכדי להשיג נצחון במלחמה יש להגיע לכניעה מוחלטת וזו מחייבת קבלת מצוות בני נח. שעבודם של הנכבשים הוא ע"מ לחייבם בקיום מצוות בני נח מכוח תורת משה כמש"כ שם²⁰. לכן עליהם להיות כפופים לנו. השעבוד הפיזי נועד לשעבוד רוחני. המנ"ח²¹ הקשה על הרמב"ם הנ"ל מדבריו²², ששם לא הזכיר את העבדות אך בס' המלא והגדוש "אמרות מלך" להגר"א אבידן יישב את הסתירה, שהעבדות אינה חלק הכרחי מהסכם השלום, והביא את החזו"א²³, שאין מצוה לשעבדם. וצ"ל כמש"כ שהשעבוד הפיזי אינו מצוה אלא אמצעי לכפיפות רוחנית, אך אם נראה לנו שניתן להגיע למטרה זו ללא שיעבוד פיזי, השעבוד מיותר.

וברוח זו יש לומר גם בעבד כנעני. התורה חייבה למול את העבד ולחייבו במצוות. שחרורו עלול להחזירו למצבו הקודם, ואלי אף גרוע יותר, לכן השחרור אסור. אומנם לכאורה, אדרבה, ע"י השחרור הוא נעשה גר צדק המחויב בכל התורה כולה וא"כ הוא מתעלה בדרגתו הרוחנית. ואכן יש גם עבדים כאלה. אך סתם עבדים שעבודם גרם להסיר מהם כל עול ואחריות אישית "עבדא בהפקרא ניהא ליה"²⁴ ויש חשש גדול שהמעבר החד מעבדות לחרות עלול לדרדר אותם²⁵. גם רבנן מודים לר"מ שיש צד חובה בשחרורם. אך מכיון שמצד שני השחרור מאפשר לעבד להתפרנס בעצמו ללא תלות באדוניו²⁶ הזכות עולה על החובה, לדעתם²⁷.

20. בסוף פ"ח

21. מצ' צג

22. בהל' ע"ז פ"י ה"א

23. יו"ד קנז

24. ולכן רובם פרוצים גטין יג א, ור' שם דף סח ב, פסחים צא א, ביצה יד ב, ב"מ עא א ועוד.

25. ידוע ששחרור העבדים בארה"ב גרם לחלק מהם הידרדרות מוסרית וכלכלית קשה שעקבותיה ניכרות עד היום...

26. עיין גיטין יב א

27. עיין שפת אמת חיי שרה תרמ"ט

[אין להקשות מטבי עבדו של ר"ג שכשר היה ובכ"ז לא יכול היה ר"ג לשחררו,²⁸ כי כמו כל חוק אין אפשרות להתחשב בחריגים, שא"כ נתת דבריך לשיעורין].

עכ"פ גם לדעת הר"ן ששחרור עבד הוא מדין לא תחנם, גדרה של מצות לעולם בהם תעבדו שונה מאיסור לא תחנם. כאמור, מעולם לא הייתה מצוה לקנות עבדים לכתחילה. אדרבה, מרבה שפחות מרבה זימה, מרבה עבדים מרבה גזל²⁹ לעומת לא תחנם, ששם יש גם צד חיובי, לחזק את חנייתם של ישראל בא"י. ולכן מצוה לגאול קרקעות מידי נוכרים, אפילו בשבת ואפילו בסוריה³⁰.

ואכן נטיית פוסקי דורנו לשלול את העבדות בגלל דינא דמלכותא דינא ויהודי שקנה עבד הקניין בטל.

הרלבנטיות לימינו

השאלה המעשית לימינו נוגעת לטיהור ממזרים. הדרך היחידה לטיהור צאצאיו של ממזר היא ע"י נישואיו לנוכרית המוכנה להתגייר כהלכה אלא שהיא מעכבת את גיורה עד לאחר לידת ילדיה. בינתיים היא תיחשב מבחינה פורמאלית כמעין "שפחה" של הממזר. הבנים שיולדו לה ממנו ייחשבו כ"עבדים" שניתן לשחררם מיד ולהופכם בכך ליהודים. ההנחה המוסכמת על כל הפוסקים שיש לטהר את הממזרים. הם יהודים שיש לרחם עליהם ולהציל לפחות את צאצאיהם מטומאתם. הם אינם אשמים בחטא הוריהם וחז"ל הגדירו כ"דמעת העשוקים אשר אין להם מנחם", ולכן יש למצוא דרך להתיר להם שפחה כנענית גם בימינו. אך אם החוק אוסר על עבדות נחסמה דרך זו בפני הממזרים.

בשו"ת חלקת יעקב³¹ מסופק האם בסמכותו של החוק השולל את העבדות להפקיע את דין העבדות שנפסק להלכה. הוא מאפשר זאת רק במקרה שאדם קונה עבד שלא ע"מ לשעבדו אלא לשם קיום מצוה. "קניין" כזה אינו מנוגד לחוק לדעתו. בשו"ת שבט הלוי להגר"ש ווזנר³² שולל גם אפשרות זו. וכן בשו"ת מנחת יצחק³³

28. ב"ק עד ב

29. אבות פ"ב מ"ז

30. גטין ח, ב

31. אבן העזר סי' כג

32. חלק ה סימן קצד

33. חלק ה מסימן מז ואילך

פוסל למעשה את האפשרות לקנות עבד אפילו רק ע"מ לקיים מצוה יש פוסקים יחידים כגון שו"ת משנה הלכות חלק יז סימן ח המאפשרים את קניין העבדות בימינו³⁴.

לענ"ד ניתן ללכת בדרכו של החלקת יעקב בתוספת מסוימת. הממזר יקנה את אשתו שפחתו רק קניין הגוף ללא שעבוד לעבודה כל שהיא. הדבר ייכתב במפורש בחוזה הנישואין שייחתם על ידם שאין לממזר שום סמכות לשעבד את אשתו שפחתו לכל עבודה או חיוב ממון שהוא. ה"קניין" יהיה רק לצורך התואר המשפטי של "שפחה". למעשה אין כאן עבדות כלל ולכן אין כאן עברה על החוק, אך היא בכ"ז שפחה לעניין מעמדה האיסורי, ולכן היא מותרת לו וילדיה יתיחסו אחריה. ומצינו קניין עבדות כזה אם כי בכיוון הפוך, במס' גיטין³⁵, בעי ר' ירמיה מ' שמכר את עבדו לגוי חוץ ממלאכתו האם העבד משתחרר או לא. הגמ' נשארה בתיקו. הגוי קנה את העבד רק לגופו ולא למלאכה. הוא אינו עבדו של הגוי למעשה אלא רק לקניין הגוף וכמו שפרש"י שם:

חוץ ממלאכתו – גופו קנוי לך ובלבד שלא תשתעבד בו שלא מכרו אלא להשיאו לשפחתו לולדות דהשתא לא מפקע ממצוות לחלל שבתות.

כמו"כ שם³⁶ ללישנא בתרא של אמימר, המפקיר עבדו צריך לשחררו בגט. אומנם הוא ויתר על שעבודו הממוני אך קניין הגוף האיסורי נשאר בעינו וקניין זה ניתן להפקיע ע"י גט.

ומסתבר שדינא דלמכותא מתיחס רק לשיעבוד הממוני, רק הוא אסור, אך לא לשעבוד האיסורי. מושג זה אינו קיים במשפט הגויים. ההבחנה זו בין שני רבדים במעמדו של העבד, רובד ממוני ורובד איסורי, הוא ייחודי לעבד כנעני הקנוי לישראל. אפילו קניין ממוני, אם אין בו שעבוד דהפאקטו אלא רק דהיורה, מסופקני אם הוא קיים מבחינתם של הגויים בדין העבדות. ובכלל, קניין שהוא רק פורמאלי למטרות דתיות ואין בו העברת בעלות למעשה, אינו נחשב בעיניהם לקניין.

ואומר החת"ס:

34. ור' בספרו של הגר"צ רייזמן "רץ כצבי" על פוריות שהביא עוד כמה פוסקים, אולם הם מעטים מול הרוב השוללים את קניין העבדות בימינו.

35. דף מד א

36. בדף מ, א

מעשה שהלשינו מלשינים אצל שרי המדינה דמעהרין שיהודים מוכרים חמצם בשטרות מבלי חותמת הקיר"ה, וכשבא הדבר לפני הקיר"ה אמר הדבר ידוע שאין זה מו"מ של תגר אלא ענין דת רעליגיאהן ע"כ אין זה בחיוב שטעמפל... השטר כשר... הקיר"ה בחסדו וישרנותו אמר שעל כיוצא בזה לא הטיל עול השטעמפל כיון שאין טעם הקונה ומוכר לדרך תגרים אלא להפקיע מאיסור חמץ ועל כזה לא הטיל עול מס השטעמפל.³⁷

וגם לפי דינינו, לפמש"כ שגם אנו שוללים כיום את העבדות, מכיון שלא מדובר בקניין ממוני אלא רק בקניין איסורי לצורך טיהור ממזרים אין בכך פסול והקניין בר תוקף.

ולכן נלענ"ד שאותה גויה שתיאות להינשא לממזר תיקנה על ידו כשפחה כנענית לגופה בלבד ולא לעבודה כל שהיא. ברובד הממוני היא תישאר בת חורין. ניתן לכתוב זאת בשטר, בנוסף למסירת הטבעת בתור קניין כסף, ולמסור לידיה במעמד שני עדים כדת משה וישראל.

37. חת"ס או"ח סי' קיג שכ' שאין צורך באישור השלטונות במכירת חמץ, כי בעיניהם הוא לא נחשב לקניין המצריך אישור.